

Az erőteljes hit, a megizmosodott istentudat teljes kifejlődéséhez azonban idő kell. A nevelésnek és a környezetnek nem szabad erőltetnie azt a folyamatot, amelyet a természetes lelki fejlődés úgyis magával hoz. Csupán arra kell figyelemmel lenni, hogy ne mulasszuk el azokat az alkalmakat, a maguk idejében, amelyek a hitbeli hajlandóságot, az istentudat kifejlődését elősegíthetik, melyre aztán biztonsággal épülhet fel a jövő.

IV. Dogmakereszténység és értékkereszténység.

A kereszténység a történelem folyamán két egymástól lényegében eltérő formát mutat. Az egyik a dogmákon alapuló, a másik az értékkereszténység. Ez a kétféle felfogás egymást végigkíséri, párhuzamosan halad egymás mellett mindvégig. Maga Jézus nem volt dogmatikus. Ő a lélek mindenekfölött való értékét hirdette, magát Istent is úgy tekintette, mint a legfőbb értékek mindenekfölött álló hordozóját. Ezt fejezi ki, mikor azt mondja, hogy Isten lélek (Ján. III. 24.). A lélekhez csak lélekkel lehet közeledni. Azért hozzáteszi, hogy akik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják. Az emberi léleknek megvan az a lehetősége, hogy az isteni lélek tökéletessége felé törekedhessen. Ezért mondja: „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes“. (Máté V. 48.). A lélek kizárólagos értékét minden eszközi értékkel szemben élesen kiemeli ez a mondás: „Mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri, de az ő lelkében kárt szenved“. (Máté XVI. r. 26. v. s egyebütt is.)

Tanításának célja Isten országának megvalósítása, „amely nem e világból való“, vagyis nem a valóság, hanem az érték világához tartozik, tehát megvalósítandó. Erre kell törekednie minden embernek, azért mondja tovább: „Keressétek először Isten országát és az ő igazságát“. Ha elsősorban erre törekszik mindenki, akkor megtalál minden egyebet, ami az élethez szükséges, a mindennapi kenyeret, a ruházatot, stb.

Isten országa lelki természetű: „Tibennetek van“ (Lukács XVII. 21.). Nem jelenik meg azonnal, amint némelyek hitték (v. ö. Lukács XIX. 21.), hanem a lélek fejlődésének, Istenhez való közeledésének eredménye lesz. Végtelen feladat, amelynek megoldására állandóan törekedni kell minden időben.

Jézusnak a fentiekben is mutatkozó, de egész életén és minden tanításán áthatoló tiszta és érintetlen lelki kereszténysége már az első századokban átalakul dogmai, vagyis ontológiai kereszténységgé s ez a két irányzat állandóan nyomon követi egymást. Ennek folytán a lelki kereszténység, amelynek kiindulása és végcélja Isten, mint a lélek egyedül tökéletes hordozója s így minden értékek őrizője, háttérbe szorul és olyan dogmai konstrukcióval bővül meg, amely a kereszténységnek éppen ezt a szellemi tartalmát érinti legközelebről.

Miben áll ez? A dogma kereszténysége a bűn fogalmán és Jézus megváltó művén alapul s amint Pál apostolnál fejlődik, a következő részekből áll: 1. Isten szigorú bíró és Atya. 2. Jézus az ő fia ontológiai értelemben. 3. Az ember bűnössége Ádám bűnesete miatt (eredendő bűn). 4. Az ember tehetetlensége az elégtételre, amellyel tartozik Istennek azért, hogy Ádám bűne következtében őt megbántotta. 5. Jézus engesztelő áldozata, amellyel feláldozza magát azért, hogy az emberiséget ettől az eredendő büntől megszabadítsa és Istennel kibékitse. 6. Azért szükséges a részesülés a keresztségben és 7. hit mindezekben. Ime, ezek a kérdések sorakoznak fel a keresztény dogmában. Arra a kérdésre, hogyan igazolunk meg, Jézus azt feleli: Ha szeretjük Istent, a felebarátunkat, mint önmagunkat. Pál apostol azonban ugyancsak erre a kérdésre már azt a feleletet adja: ha hiszünk Jézus vérének váltságában.

A megváltás dogmája abból indul ki, hogy az emberiség teljesen megromlott Ádám bűne következtében s így jóra való képességét elveszítette. Isten ezért az emberiségre megragudott. Szükség volt valakire, aki az emberiséget megváltsa bűnösségéből s Istenhez visszavezeti. Ez a megváltó azonban nem lehetett tisztán ember a dogmai felfogás szerint, hanem valaki olyan, aki ember is és Isten is. Ez a megváltó Jézus, illetve Krisztus, Istennek csodálatos módon újszülött fia, akit Isten éppen azért küldött, hogy a világot megváltsa. Krisztus a megváltásban újjászületett emberiség első képviselője, akinek az a feladata, hogy megjavítsa azt, amit előtte Ádám elrontott. Amint az első Ádám a maga bűnének súlyát az egész emberiségre átörökítette, éppen úgy veszi le ezt a terhet az emberiség válláról Krisztus, a második Ádám. Hogyan végzi el ezt a művet Jézus, illetve Krisztus? Ugy, hogy feláldozza magát az emberiség bűnösségeért, meghal mindnyájunkért, hogy Istent ismét kibékitse az emberiséggel. Krisztusnak ez a tette az u. n. helyettes elégtétel, ami azt

teszi, hogy mindnyájunk helyett feláldozta magát azért, hogy bűneinktől megszabadítson és hogy az Istent kiengesztelje, eleget téve az ő haragjáért. Ebben a cselekedetében gyökeresik a megváltás ténye. Krisztusnak a kereszten lehulló vére lemosta az emberiség bűnét s ezáltal az emberiséget megváltotta.

Igy hangzik a dogma; ezzel szemben áll a kereszténység tisztán lelki felfogása, amely a dogmával szemben Jézus életét és egész életmunkáját a benne felhalmozódott értékfejlődés alapján kívánja megérteni és méltányolni. Ha ezt a felfogást a keresztény theologia minden egyes pontjára alkalmazzuk, akkor a következő eredményre jutunk. A megváltás maga nem lehet ontológiai folyamat, hanem annyit tesz, mint az elesettet a mélységből felemelni, a beteg lelket meggyógyítani s abban a gondolkodásnak, a lelkiismeretnek és a szeretetnek teljes munkásságát és szabadságát visszaállítani (Channing). Ezt a megváltást eszközölte Jézus, ezért adatott a szentlélek és erre céloz a keresztény vallásnak minden igazsága. Krisztus jelleme, példája, élete, halála és minden, amit tett, tökéletesen alkalmas arra, hogy a lelket az erkölcsi rossztól megtisztítsa, ihlesse, felemelje és az Isten tökéletességéhez közelebb vigye. Ezek azok a hatások, amelyeket az igaz hit tőle nyerhet s ami által ő a mi megváltásunkat eszközli. Krisztus a megváltó, mivel a lelket váltja meg és teszi szabaddá azáltal, hogy megtisztítja a gonosztól, beléleli az erény szeretetét, feléleszti annak nemes tulajdonságait és indulatait, felfegyverzi erkölcsi erővel és visszahelyezi a rend, épség és szabadság állapotába. Ez volt az ő nagy célja. (l. Channing: A keresztény vallás végcélja.)

A megváltás egy folyamat, Isten és az emberi lélek között; az Istenhez való közeledésre irányuló törekvésnek lelkünket állandó feszültségben tartó megélése.

Ennek a folyamatnak az előmozdításához keresztény unitárius felfogás szerint Jézus tanításának átélése és követése, Istennek lelkünkre való közvetlen hatása szükséges. A keresztény hitfelfogás arra a két lelki hatásra építi fel a megváltottság keletkezését, amely egyfelől közvetve Jézus útján válik lelkivilágunk alapelemévé, másfelől Isten közvetlen lelki hatása alapján lesz sajátunkká. Ez utóbbit a szentlélek munkájának vagy hatásának nevezzük a biblia nyelvén. Mindkét hatás lelkiéletünk minőségi megváltoztatására, emelésére irányul, mindkettőnek eredménye értékbeli gyarapodás nemcsak minőségileg, hanem általánosságban is. (Térjete meg és veszitek a szentlélek ajándékát. Ap. csel.

II. 38. ez annyit jelent, hogy a megtérés a szentlélek hatása.)

A megváltás eszerint az értékelés megváltozása, gyökeres lelki átalakulás útján, amelynek föltétele Jézus életének és cselekedeteinek az evangélium alapján sajátunkká tétele.

A megtérés és az ujjászületés előzménye, illetve eredménye a megváltottságnak s mind, együttvéve részei annak a lelki folyamatnak, amely új értékeléshez vezet el. Miért volt szüksége a kereszténységnek arra, hogy a szellemi fejlődésnek, az értékek kialakulásának folyamatát, amelyet Jézus akart eszközölni és megvalósítani, lehetőleg mindenütt dogmai alaphoz kösse, vagyis ontologiai folyamattá tegye?

A dogma is lelki szükségletet van hivatva pótolni. A dogmát hinni kell s e hittől várja a hívő kívánságainak és óhajlásainak, értéke belső átalakulásának megvalósulását, illetve beteljesedését. Dogmákra szükség van mindenütt, ahol a léleknek külső támaszra van szüksége. Ha valaki hisz bizonyos dogmai tételekben s ettől a hittől tudja függővé tenni lelki élete beteljesedését, akkor a dogmában biztos támaszt lát céljainak elérésében, ahol azonban nincsenek dogmák, ott a lélek magára van utalva, támasz nélkül, csupán Istenbe vetett hitének erejéből kell, hogy megvalósítsa lelkének épülését és gyarapodását, amely lassanként Istenhez felemeli s teljesíti azokat a vágyait, amelyeket a lélek, az isteni kegyelemre támaszkodva, önmagából tud megvalósítani.

Az értékkereszténység magasabb fokon áll mint a dogmai, mert tisztán a lélek önerején épül fel s ennek alapján építi fel azt az épületet, amelynek tartalma a kereszténységben érvényesülő értékes lelki összefüggések kifejtése és megvalósítása. Ez a felfogás a közvetlen lelki tartalmat akarja kiemelni. A dogmai felfogás a kereszténységnek könnyebb és sok tekintetben primitivebb formáját próbálta meg kezdetől fogva kialakítani, minden valószínűség szerint azért, mert az emberi lélek erőtelenségét tekintve, ez több eredménnyel kecsegtetett már a kezdeti korszakokban, mint a lelki fejlődés nehéz és küzdelmes folyamán a jézusi értékvilág hosszú és fáradságos felépítése. Minden valószínűség szerint, gyakorlati szempontok is kellett, hogy hozzájáruljanak ahhoz, hogy a kereszténység dogmai megalapozáson épült fel s ezzel letért arról a tisztán lelki útról, amelyen megalapítója elindította. Ez az álláspont nagyon sokat feladott a lényegből s ezért az elmúlt kétezzer év után is a kereszténység lelki felépítése Jézus értékvilágának alapján még mindig megvalósítandó feladat.

Az unitárius vallás theológiája, kezdetben még Dávid Ferencnél sem volt úgy kikristályosodva, hogy ezt a tisztán értékfejlődési alapon álló szempontot tökéletesen tudná képviselni, mint ahogy ezt mai felfogásában érvényesíteni igyekszik. Az alapvető vonások azonban megvoltak már Dávid Ferencnél. A Rövid Magyarázat c. művében pl. azt mondja, hogy az ember Istennek gyermeke, de nem születésénél fogva; az ember Isten gyermekévé a szentlélek segítségével lesz. Isten gyermeke csak az az ember, akinek a szentlélek mértékfölötti ajándékul adatik. Az ember homályos értelmű, tökéletlen lény, akit a szentlélek világosít föl és vezet Istenhez. Ime az istenfiúság kérdésének tisztán értékelméleti módon való megalapozása. Ha valami jó dolgok vannak — mondja tovább — mibennünk, azok az Isten kedvének cselekedései a mi urunk Jézus Krisztus által.

A bűnbocsánat belső lelki megbánás, Istenhez térés által az Atyaistentől nyerhető meg (Rövid Magyarázat).

„Az Istennek lelke teszi az embereket Isten fiaivá s viszen a Krisztus Jézusnak társaságára“. Tehát az ember Isten gyermeke a szentlélek által, Isten kegyelméből.

A Dávid Ferenc vallásalapítása nem úgy fogandó föl, mintha neki eltökélt szándéka lett volna, hogy új vallást alapítson. Az unitárius vallás megalapítását megelőzték azok a meglátások, amelyek a fejlődés állandó folyamát az ő lelkében is megindították. Ennek a folyamnak a sodra aztán magas fokra emelte fel őt. Schleiermacher meg merte állapítani a lutheri egyházzal, hogy tanai nem tekinthetők úgy, mint amelyek szilárdan egy helyben állanak, hanem állandó kialakulásban vannak. Mennyivel inkább mondható el ez az unitárius vallásról, amely természeténél és alkatánál fogva állandóan keresi a megújodást, az emberi lélekkel és a váltakozó korszakokkal való újabb és újabb érintkezésben.

Az unitárius vallás több, mint amennyit Dávid Ferenc alakított ki belőle a reformáció országútján. Ő maga aránylag korán befejezte munkáját, de megnyitotta a fejlődésnek szinte beláthatatlan útját. Felszabadította az evangéliumot azoktól a megkötöttségektől, amelyek fogva tartották. Megnyitotta a további lehetőséget nemcsak a theologiai magyarázat számára, hanem az evangélium, társadalmi és kulturális vonatkozásainak érvényrejuttatásához. Az a felfogás, amelyet Dávid Ferenc helyezett a kereszténység középpontjába, nagyon sokoldalúnak és magas energiájú fényforrásnak bizonyult mindenütt, ahol érintkezett az élettel vagy a vallásos lélek különböző megnyilatkozásaival. Theo-

logiája nem zárható le olyanformán még annyira sem, mint a többi reformátoroké.

Felismerte, hogy a kereszténységet nem lehet úgy felfogni, mint dogmák rendszerét, hanem mint a lélek legmagasabb értékeinek összességét. Jézus megváltoztatta elsősorban az Istenről való felfogást, aki szerinte többé nem a bosszúálló, félelmetes Isten, hanem a mindent egyenlően fenntartó és megbocsátó, szóval a mi Atyánk. A legfőbb érték, aki lélek, szeretet és jószág. Aki a kereszténység szellemét meg akarja érteni, a léleknek, a szellemnek feltétlen tiszteletére, imádására van kötelezve s mindent ebből a szempontból kell megítélnie.

Isten fiává lenni annyit jelent, mint hozzá hasonló lenni, az ő tökéletességét igyekezni megközelíteni. Nem kész adottság, hanem a lélek örökös Isten felé törekvésének az eredménye, értékfogalom és nem dogma.

A szentlélek Istennek ereje, amely azokban munkál, kiket Isten fiaiként választ. Az ember a szentlélek segítségével cselekszi a jót és közelebb jut Istenhez. Nem Isten, mert sehol az Irás ezt nem mondja, hanem az ember lelkiiségének az a talizmánja, amely a Szentírás igaz értelmére vezet. Isten lelkét jelenti, amelyhez semmi földi salak nem tapadhat. Az embernek arra kell törekednie, hogy részese lehessen s megérezze magában Isten lelkének a munkáját. Ha a legfőbb érték a lelki, a szellemi, világos, hogy a kereszténység új értékelési módja csak akkor válik valóra, ha kereszténységünket minden ízében szellemivé tesszük. Ha óvakodunk attól, hogy a szellemi élet törvényeit az anyagi világ értelmében akarjuk magyarázni. Az utóbbi külső, az előbbi belső. Jézus harcol minden ellen, ami külső. A test szépsége, a vagyon és a hatalom, a földiekkel való törődés, mint külsőségek, amelyeket el kell ejteni, mert csak a lélek becses tulajdonságai értékesek. Isten országa lelki ország, szellemi természetű s a lélek értékeinek megvalósulását jelenti.

Míg Jézus mindenütt a belsőt, a lelkit hangsúlyozta, erre allapította értékelésének lényegét, követői csaknem kezdettől fogva a szellemit nyers valósággá fordították át a dogmák útján. Azt az utat, amelyet Jézus értelmében az emberi léleknek meg kellett tennie, hogy eljusson a mennyei Atya közelébe, a dogmákban való hit pusztán nem segíti elő. A lélek emelkedése nélkül nincs vallás. A kereszténység dinamikus eleme a léleknek Istenhez való közeledésében áll.

Martineau szerint, ha a vallás nem tud kötelességeket teremteni, ha nem tudja a sajátosan vallásos érték mellett az

erkölcsi értékeket is kitermelni, akkor nem teljes. A dogma-kereszténység, amely Jézus tanításának lényegét elmellőzve, háttérbe szorítja szellemi tartalmát, olyan rendszert állít fel, amely a lelki fejlődés ténye helyett más alapokkal akarja alátámasztani Jézusnak tisztán lelki kereszténységét. Ez ellen a rendszer ellen vette fel a harcot a reformátorok közül Dávid Ferenc s ezzel tulajdonképpen helyre akarta állítani Jézus lelki, azaz értékkereszténységét, amely a lélek Isten felé való örökös törekvésére építi Isten országát. A feladat teljes megoldása nem adatott meg neki, hanem későbbi koroknak jutott osztályrészül s lehetővé tette a szabad fejlődést azon az úton, amelyen megalapítója elindította.

V. Az unitárius felfogás történeti kialakulásának föltételei.

Mint hogy a vallások különböző korokban keletkeztek és az egyeseken keresztül különböző módon és időben jelentkeznek, természetes, hogy a vallás is változik és fejlődik. A keresztény vallás maga is különböző fejlődési fázisokon ment át aszerint, amint alakítójának, Jézusnak elgondolását és vallásos élményét minél közvetlenebbül minden külső, lényegéhez nem tartozó hatás félretevésével próbálta megvalósítani. Tévedés minden olyan felfogás a vallást illetőleg, amely egy adott pillanatban megállásra kényszeríti abban az egészen önkényes elgondolásban, hogy egy bizonyos időben megállapított és leszögezett hitigazságok azt a végleges formát képviselik, amelyek változhatatlanok és örökké tartók. Minél teljesebb és tökéletesebb az alap, amelyről egy vallás elindul, annál változatosabbak lehetnek a fejlődésnek azok a formái, amelyeken az idők folyamán átmehet. Nemcsak szubjektív oldalára gondolunk, amely az egyesek élete folyamán kifejezésre jut, hanem az objektív oldalra is, amely magukat az elveket foglalja magában.

A vallásnak általában két oldala van: értelmi alkata, amely hitelvekben jut kifejezésre, másfelől pedig az érzelmi oldal, ahogyan az egyesek a valóságban megélik. Az egyik a hitelvekben (dogmákban) válik tudatossá, a másik a megélésnek végtelen és kimeríthetetlen gazdagságában, amely mindig a legkülönfélébb mozzanatokot hozza felszínre.

Jézus vallásának is megvan ez a két oldala. Az egyik tanításai, a másik az egyéni vallásos átélés, amelynek segít-

ségével az elvek testet öltöttek, vagyis az életbe bekerültek. Mind a kettő sok változáson ment át. Az értelmi rész változásait a theologia történeti fejlődése mutatja be, az egyéni átélés változásait, vagyis a jézusi elgondolás gyakorlati megvalósításának formáit a különböző korok társadalmi, erkölcsi és vallási felfogásában találjuk meg. Az előbbi könnyen megragadható, pontosan lejegyezhető, azért erről több tudomásunk van. Az utóbbi sokban függ az egyesek egyéni életének nehezebben megragadható és leszögezhető eredményeitől. Azonban ezen az utóbbi területen is vannak bizonyos állandó vonások, amelyekbe belekapaszkodhatunk akkor, amikor a fejlődés tényeit és elváltozásait akarjuk megragadni. Mind az értelmi, mind pedig a megélési formáknak a letéteményesei az egyházak, amelyek mindenikében valami módon visszatükröződik annak a lényege, amit Jézus vallásának nevezünk.

A kereszténység kifejlődésében két irány alakul ki, amelyek a vallás alkatának kettős irányzatát képviselik. Az egyik az értelmi irány, amely a XII. századtól kezdve az u. n. scholasztika theológiában tükröződik vissza. Ez az irányzat a kereszténység elvi részét dogmákban rögzítette meg. Ez a megrögzített forma azonban az idők haladásával nem mindenben elégitette ki az egyesek vallásos igényeit. A merev és mozdulatlan dogmai formák mellett az élő vallás valami egyébre áhitozott. Az egyes megélte a vallást s ennek az élményének tartalmát és tanulságait igyekezett biztosítani a maga részére. Ezek voltak a misztikusok, akik az Istenben való elmerülésben látták a vallás lényegét. A dogmák értelmi alkata lehetővé tette, hogy megfogható határozott formába legyenek önthetők. Így alakul ki a scholasztika theologia, amely a kereszténység értelmi alkatát a maga módja szerint szögezte, de elég korán meg is állította, szívesen ragaszkodva a már egyszer leszögezett alaphoz. A dogmaalkotás felfogása szerint a dogmák változatlan és örök formák, legfennebb itt-ott engednek meg a lényegét nem érintő mellékajátásokat. A kereszténység hivatalosan elismert alapvető dogmáit még a protestantizmus is csaknem változatlanul átvette. Schleiermacher volt az, aki a dogmáknak új értelmezést és szint adott s valamennyire modernizálta. A tény azonban az, hogy a dogmaalkotás egyelőre megakasztotta a kereszténység jézusi tanításának fejlődését és gyökeres átalakulását.

A keresztény vallásos felfogás azonban, amint említettük, nem pusztán dogmákban él tovább, hanem az egyéni

megélés sokoldalú és változatos formáiban is szabadon és feltartóztathatatlanul. Az élmény erejének közvetlensége lassanként áthatotta a dogma megcsontosodott formáit s ez a körülmény a fejlődés útjának lehetőségét nyitotta meg. A fejlődés útján lassanként a dogmák jelentőségének háttérbeszorítására, sőt kiszorítására vezetett. Ezt tette az u. n. antitrinitárius reformáció. Itáliában az antitrinitárizmus, scholasztikus formáját elhagyva, mindinkább arra törekedett, hogy az isteni mellett kihangsúlyozza az emberit is az objektív mellett a szubjektívet. Az antitrinitárizmusnak ezek szerint két iránya alakult ki: előbb az objektív, majd pedig a szubjektív antitrinitárizmus. Mindkét árnyalatára nézve azonban alapvető a szubjektivitás elve, amely mozgatója a fejlődés ama irányának, amelynek eredménye az antitrinitárizmus. A dogmák hajthatatlanságát a szubjektivizmus törte keresztül. Ez az elv az objektív iránynál abban jelentkezett, hogy a szentháromság fogalmát igyekeztek elfogadható, közérthető formába önteni, ami avval kezdődött meg, hogy elkülönítették a végtelent a végestől, a föltétlent a föltételezettől, szóval fölismerték az Atyának a Fiútól való különbségét, a kettő különállását legalábbis metafizikailag. Ez az első lépés nem volt olyan könnyű és egyszerű, mint ahogyan mai szemmel látjuk. Az objektív irányzat még nem tudott teljesen felszabadulni a Fiúnak és később a szentléleknek objektív isteni mivoltától. Még Dávid Ferenc is küzd az elsővel, amint ez a Rövid Magyarázat c. művében olvasható. Csak a későbbi fejlődési fok, amely mindinkább a szubjektív irány felé hajlott, tudott ebben a tekintetben előrehaladni. Az unitárizmus ingadozása az objektív és a szubjektív antitrinitárizmus között, illetve az utóbbinak, a szubjektív árnyalatnak, a régebbi objektív irányba való visszaesése, ami erdélyi unitárius hittanunk történetében is felismerhető. Régi kátéinkban széltében és több helyen találhatók trinitárius jellegű megállapítások. F. Trechsel: Die Protestantischen Antitrinitarier I. 1839, Michael Servet und seine Vorgänger, II, 1844. Lelio Socini und die Antitrinitarier seiner Zeit c. művének előszavában kiemeli, hogy az unitárizmus a reformáció korában eredeti és szellemes, de magatartása zavaros és ingadozó.

Ezt a zavart és ingadozást annak lehet tulajdonítani, hogy az antitrinitárius álláspont a maga tisztaságában csak lassan alakult ki s olykor-olykor a visszaesés tüneteit mutatja. Így a mi hittantörténetünkben mindjárt Dávid Ferenc után bekövetkezett egy visszaesési korszak, amely azonban történetileg megérthető nemcsak az uralkodó politikai hely-

zetből, hanem hittani okokból is. A magunk köreiből eddig úgy gondoltuk, hogy az unitarizmus kibontakozásának az u. n. dézsi egyezkedés (1638) vetett gátat s ez az oka annak, hogy hitelveinkben ezután az egyezkedés után csaknem két és egy negyed századon keresztül nem történt gyökeres változás. Ezt a felfogást nem cáfolja meg, sőt sok tekintetben támogatja az, hogy az antitrinitárius gondolat végleges és mindenre kiterjedő formája nem máról holnapra állott elő, hanem hosszú időn át tartó, egyszerre több irányban meginduló fejlődési folyamat eredménye. Lehet, hogy a dézsi egyezkedés nélkül is beállott volna a stagnatio a továbbfejlődés szempontjából s ez tartott volna mindaddig, amíg részben Kriza püspök szubjektív irányba terelődött elgondolása és a külföldi hatások, főleg Channing megismerése nem mozdították volna elő az unitárius gondolkodás zátonyra jutott hajóját. Az említettek (Kriza és Channing) érdeme az, hogy az erdélyi unitarizmus hittana nagy lépéssel jutott előbbre az ő fellépésük, illetve megismerésük alapján s az objektív antitrinitarizmus állapotából a szubjektív antitrinitárius felfogás kialakulásának útjára lépett. Ezen az állásponton a kereszténység igazságait, amelyek azelőtt a dogmákba voltak beleágyazva, kiemelte ebből a helyzetből s az ontologiai (dogmai) alkatrészekről megtisztítva a szubjektív elemet hangsúlyozva a lelki fejlődés alapján tartja megvalósíthatónak, amely fejlődésben nemcsak isteni, hanem emberi elemek is vannak azon lelki közösség révén, amely Isten és az ember között Jézus tanításai szerint is fennáll.

A kereszténység tartalma eszerint a felfogás szerint a tisztán theologiai érdekkörből a jézusi értékek sférájába kerül bele, miáltal visszanyeri üdeségét és közvetlenségét. Amint látható, az egész fejlődési processusban a mozgató, a szubjektív elem, amely nem állandó és változatlan ugyan, mint az objektív alkotórész, de éppen ebben áll rugalmassága és a fejlődés beláthatlan útjain való továbbhaladása.

Jézus elgondolásának egyéni alkata, a lélekről alkotott felfogásában éri el tetőpontját. A kereszténység, amelyet Jézus tanít s amelyet életével alátámaszt, tisztán szellemi természetű, fejlődése csak az emberi lélek mélységébe való elmerüléstől várható. Az emberiség csak azáltal haladhat az értékelésnek magasabb fokára, ha többet törődik a lélekkel s pillantását befelé irányítja. Jézus egyedül az öntudat bennsőségét állítja értékesnek a törvény külsőségeivel szemben, azért hívja fel hallgatóságát arra, hogy törekedjék először a mennyeknek országára s minden egyéb az övék lesz. Ez

az ő örökös témája, ez az új értékelés kulcsa, amelyet tanított s amelytől remélte az emberiség boldogságát. A kereszténység dogmáit, azaz ontológiáját könnyebb volt átvinni a népek életébe, mint ezt a belső kereszténységet, amely csak a lélek értékét ismeri el. Az előbbi tisztán az értelmet fejleszti, az utóbbi a szubjektív elem, azonban az akaratra, az érzületre hat nemesítőleg. Az előbbi külső szempontokból ítélkeznek, az utóbbi a lélek tökéletes átalakulását feltételezi. Türelmes önmegadás és önmegalázkodás az a forrás, amelyből az önismeret és a vallásos érzés mélysége fakad. A lélek legfőbb java a szeretet, ezt becsülte legtöbbször Jézus (Máté, XXII. r. 37. v.). Az öntudatos szeretet erős egyéniségeket követel meg s így a Jézus kereszténységében a szeretet tényeiben felismerhető egyéniség szellemi alkatának teljessége jut kifejezésre. Ezt megvalósítani pedig összehasonlíthatatlanul nehezebb és súlyosabb, mint dogmákat elfogadni s ennek alapján remélni a lélek üdvösségét.

II. Az unitárius hittan főbb pontjai.

1. Istenről általában.

Troeltsch Ernő: Hittan c. művében azt mondja, hogy amikor az Istenről szóló fejezethez ér, remegéssel és félelemmel fog hozzá a feladathoz. Tudjuk, hogy Ő a fény, amelyet senki sem lát s amelyből csak egyes sugarak esnek lelkünkbe. Amikor Istent meg akarjuk ragadni, azoknak a szikráknak az alapján, amelyek eljutnak tőle hozzánk, nehezen boldogulunk s mindabban, amit mondunk, sok téves is lehet. Körülbelül mi is ezt érezzük, amikor az Istenről szóló fejezethez jutottunk. Érezzük a sok nehézséget és a felelősséget akkor, amikor az Istennel kapcsolatos kérdésekhez nyulunk azon célból, hogy a hittan számára megközelíthetővé tegyük.

Tisztába kell jönnünk azzal, hogy Isten a hitben és a hit számára feltétlenül létezik. Létezhetik a tudás számára is. Ez a tudás azonban sohasem teljes és nem lehet olyan feltétlen, mint a hitnél. Azért, amikor Istent tudásunk számára akarjuk hozzáférhetővé tenni, nem azt kérdezzük, hogy van-e Isten és hogy milyen az Isten, hanem azt, hogy van-e tudásunk és mennyiben lehetséges tudásunk Istenről és arról, hogy milyen az Isten. A kérdésnek ezt a módszerét Kant

ajánlotta először s e módszer helyességéhez szó nem férhet. A hívő ember számára ez nem kérdés, mert a hit megadja reá a feleletet. A tudomány szempontjából pedig csak úgy helyes a kérdés, ahogyan Kant tette fel.

Eljárásunk tehát a következő: A hívő ember számára nem kérdés az, hogy van-e Isten. Éppen azért Isten létének bizonyítását fölöslegesnek tartom. Nem tartjuk szükségesnek tehát, hogy felsoroljuk a régi metafizika Isten létezésére vonatkozó bizonyítékait, amelyek ész-okokkal akarják Isten létezését bizonyítani. Az isten-léti bizonylatok meggyőződésünk szerint még senkit sem győztek meg Isten létezéséről, ha evvel a meggyőződéssel nem rendelkezett már előzetesen az ő hite által. Nem kívánjuk továbbá részletesen tárgyalni Isten létezésének a természettudomány eredményei alapján leszűrhető bizonyítékait sem mert tudjuk, hogy a végső kérdések mindenütt kisiklanak a kutatás kezei közül s így szinte szükségképpen vezetnek rá Isten létezésének föltételezésére. Nem ismerjük a dolgok eredetét igen nagyrészben, nem ismerjük ellőállításuk, keletkezésük titkát. Nem tudunk feleletet adni arra a kérdésre, hogy hogyan keletkezik az élet, hogy milyen végső alkatrészei vannak az anyagnak. Máig sem vagyunk teljesen tisztában a léleknek, a szellemiségnek lényegével. A legmodernebb és a legelőhaladottabb tudománynak sincs semmi alapja és jogosultsága arra, hogy a tudomány nevében izenjen hadat Isten létezésének, viszont a hívő embernek sincs helyes belátása, ha a tudományt fölöslegesnek tartva, nem használja fel azokat a módokat és eszközöket, amelyeket rendelkezésére bocsát. Épúgy nem jár helyes úton az sem, aki a tudomány nevében üzen hadat az Istenben való hitnek, csak felületes emberek állítják szembe a hitet és a tudást, akiknek vagy érdeke, vagy pedig egyikkel sincsenek tisztában. A komoly tudós lehet sokkal vallásosabb, mint a tudománytalan, már csak azért is, mert belátja működési területének szűkös határait és korlátozottságát. Istent és az ő szolgálatát mindig leértékelték és leértékelik azok, akik visszaélnék az ő nevével s emberi érdekek szolgálatába állítják. Épúgy a tudomány tekintélyét is lerontják, akik olyan célokra használják fel, ami ellensége annak, ami jó, becsületes és erkölcsös. A hiba mindenütt az emberben van, aki a visszaélést elköveti, tegye ezt akár a vallás, akár a tudomány nevében.

Visszatérve Istenhez, csak annyiról tudunk számot adni, mint amit az embernek Istenről való elgondolása tartalmaz. Ebben a tekintetben utalhatunk azokra az eredményekre,

amiket egyfelől a filozófiai gondolkozás, másfelől pedig a vallás termelt ki Istennel kapcsolatban. A kettő sok tekintetben rokontermészetű, mert a filozófia is legtöbbször a vallás területén mozog, amikor Istenre nézve tesz megállapításokat s ugyancsak a vallásos ember is filozófiailag reflektál akkor, amikor Istenről való elgondolását tisztázni kívánja.

Minthogy Istenről való felfogásunk a keresztény vallás örökös forrására, a bibliára s főként Jézus tanításaira támaszkodik, azért minékünk is ezt kell szem előtt tartanunk. Sehonnan sem meríthetünk annyit Istenről és Istennek az emberhez való viszonyával kapcsolatban, mint az evangéliumokból. Ennél fontosabb és jelentőségtejtjesebb könyv nincsen ebben a tekintetben. Ahogyan ma gondolkozunk Istenről, azt tulajdonképpen Jézus fedezte fel az emberiség számára. Ez az ő munkásságának legértékesebb ajándéka. Istenről teljesebb képet alkotni, mint amit Jézus adott, ma sem tudunk. Ebben áll Jézus hitének és az Istenről való nagy élményének az egész emberiségre kiható, a maga nemében páratlan jelentősége. A keresztény vallás nagy szellemei mind Jézuson keresztül látták meg az Istent s az ő módszerével próbáltak feléje közeledni. Azért Istenről való tudásunknak ma is alapvető forrása az evangélium. Ennek szem előtt tartásával a következőkben foglalhatjuk össze Istenről való tudásunkat.

2. Isten az Atya.

Az unitárius evangélium lényege, amelyre az egész vallás úyszólván föl van építve, Isten atyasága. Ez a beállítás tulajdonképpen egy eszmény, amelyet meg kell valósítani az élet minden területén, a társadalmi, nemzeti és a nemzetközi életben.

Isten atyasága magában foglalja az istenfiúságot és minthogy mindnyájan egy Atyának vagyunk gyermekei, az embertestvériséget. Isten atyaságának eszménye tehát magábazárja az említett két gondolatot, amelyek szintén eszmények s követelik a megvalósítást. Jézus tanításának alappillérei, a kereszténység által fölépített értékrendszernek leglényegesebb alkotórésze.

Minthogy Istenben a legfőbb valóság és egyúttal a legfőbb érték együttesen valósul meg, természetes, hogy az Isten által megvalósult értékek is valóságok, amelyek létező-

sétől függ a keresztény tanítás beteljesedése. Jézus tanításaiban a legeszményibb ideálok, a legreálisabb valósággal kerülnek elválaszthatatlan összefüggésbe s így megvalósításuk el nem mellőzhető feladat. A Miatyánknak az a kérése, hogy: „Jöjjön el a te országod“ nem maradhat pusztán kívánság, mert akkor ez a keresztény gondolat megcsönkítése volna. Jézus lelkének legmélyéből feltörő óhajtás ez a kérés, amelynek követelésszerű jellege van.

Isten atyasága egyúttal azt jelenti, hogy a bene való részesség a hozzá való tartozás nem kizárólagos, hanem mindenkire egyformán érvényes. Az Istenben való részességnek állandónak kell lennie. Őt nem lehet kihagyni semmiből. Isten atyaságának az evangéliuma Jézusban életerővé lett.

3. Isten egysége.

Az unitárius hitfelfogásnak másik jellegzetes vonása az Isten egységének hite. Semmi sincsen az egész Szentírásban világosabb és nyilvánvalóbb tudomány, mint az egy Istenről való tudomány, mondja Dávid Ferenc a Rövid Magyarázatban. Istent úgy ismerhetjük meg, hogy hat az emberre közvetlenül a maga lelkiereje útján. Ez a két tevékenysége mutatja meg céljait és akaratát. Ezek a tevékenységek azonban nem azonosak Ővele. A napnak van fénye és melege. A fény s a meleg azonban nem azonosak a nappal, azonban szorosán összetartoznak. Nap nélkül nincs sem fény, sem meleg. Isten nélkül nincs kijelentés és nincsenek lelki hatások, amelyek tőle származnak. Mind a két tevékenység akkor éri el célját, ha visszhangra talál az emberi lélekben.

A keresztény hit az előbb említett három pilléren nyugszik: Isten, Jézus és Szentlélek. Isten kijelenti magát legfőképpen Jézusban azáltal, hogy ő valláserkölcsei világnézetet ad az emberiségnek az evangéliumokban mélységes meglátásai alapján. A Szentlélek Istennek reánk ható tevékeny ereje, amely összekapcsol vele a lehető legközvetlenebb módon. Ezt a hármat akarta az egyház egységbe hozni az u. n. Szentháromságban. Vajjon miért? Erre a kérdésre ma nehéz megfelelni. Talán azért, mert szükségesnek látszott az említett három alapelv egymáshoz való viszonyának megállapítása, vagy esetleg azért, mert a három Istenhivés (tritheizmus) veszélye fenyegetett s ennek elhárítása tette szükségessé az egység a háromságban és a háromság az egységben tanának megalkotását. Horst István Hittan c. művében

azt állítja, hogy a trinitárius dogma az emanációs elméletekkel és a neoplatonikus gondolatokkal szemben volt hivatva megvédeni a keresztény tanítás egységét. Bizonyos, hogy valami szükség hozta létre, a Jézus-tanításain alapuló kereszténység azonban nem. Dávid Ferenc említett művében megjegyzi, hogy Jézus világrajövele előtt sehol sincs szó a háromságról. Krisztus és az apostolok idejében is ismeretlen ez, noha János evangélista és Pál életében már látatnak vala néminemű szikrák ebben a tekintetben. A háromság Dávid Ferenc felfogása szerint nem is háromság, hanem négyesség, mert ha Isten lényegében egy és személyében három, akkor az egy isteni lényeg és a három isteni személy együtt négyes istenséget alkotnak. Az Isten lényegében egy. Dávid Ferenc szándékosan tartózkodik attól, hogy Istent személynek nevezze, éppen azt rója fel hibául, hogy beszélnek Isten lényegéről és személyéről, amit ő Szentírás-ellenesnek tart (v. ö. Zoltán Sándor: Dávid Ferenc hittani felfogása a Rövid Magyarázat alapján, 5. oldal, kézirat).

A módszer, ahogyan a dogmát megalkották, azt mutatja, hogy elsősorban a filozófiai spekuláció szülötte. Tévedés az, hogy az antitrinitarizmus az előtt a kikerülhetetlen dilemma előtt áll, hogy vagy a kijelentést kell megtagadnia, vagy az Isten egységét. A kijelentést nem kell megtagadnia, mert a kijelentés nem Isten, Isten egységét sem kell megtagadnia, mert Isten nem egyenlő a kijelentéssel. A szentháromság metafizikai elméletének a feladata nem más, minthogy a szentháromság személyeinek összefüggését, viszonyát, különállását, mellé- vagy alárendeltségét magyarázza meg valami módon. A lényeg (substancia) egy, de ez három személyben, három létezési módban áll fenn. Az évszázados vita különösen akörül forog, hogy Isten Krisztussal egylényegű-e, vagy csak hasonló, öröktől fogva van-e, vagy időben teremtett. A scholasztikus filozófia bámulatos szellemi munkát tesz bele ezeknek a kérdéseknek a taglalásába, állandóan igyekezőn legyőzni azokat a nehézségeket, amelyekbe a szentháromság elmélete mindegyre beleakadt. Ma már nehezen tudjuk elképzelni, hogy micsoda lelki rugók hajthatták az embereket arra, hogy a kérdésnek sokféle elágazását a végtelenségig boncolgassák. A kérdés ugyanis mai szemmel nézve, nagyon egyszerű. Van Isten. Erről az Istenről nem tudnánk semmit, ha ki nem nyilatkoztatná magát, ha ki nem nyilatkoztatná nekünk azt, hogy valóban van. Isten tehát kijelenti magát. Már most az a kérdés merül fel, hogy Isten és az ő kijelentése egy és ugyanazon dolog-e, vagy sem.

Minden kijelentés Isten egy megnyilatkozása, de nem maga a teljes Isten. Isten kijelentheti magát számtalanszor. A teológiai metafizika szerint az Ige (kijelentés) maga az Isten. Az Ige megvalósult, testet öltött Jézusban, tehát Jézus is lényegileg maga az Isten, de létezési módja emberi, legalábbis az volt, amíg itt a földön működött. Azután ismét istenivé lett. Ime, Jézus kettős, úgynevezett isteni és emberi természete.

Lehet-e Isten ember? Felölthet-e Isten emberi formát? Ha igen, akkor a keresztény istenfogalom nemsokban különbözik a görög mithologia istenhitétől. A keresztény Isten, amely Jézus tanítása szerint tisztán szellemiség, teljesen kizárja ezt a lehetőséget. Maga a kijelentés két tényezőn nyugszik: az isteni és az emberi tényezőn. Ez a kettő azonban sohasem lehet egy. Isten kijelentette magát, Jézus őt megértette és ezt a megértést tolmácsolta embertársaival. Azáltal, hogy Isten magát kijelentette Jézusnak, még nem lett emberré és mert Jézus őt megértette, ő sem lett Istenné. A szellemi közösség, amely Isten és az ember között fennáll, sohasem teszi kétségessé, hogy vannak határok, amelyek az isteni és az emberi között fennállanak. Ha nem volnának, ez valóban Isten elhumanizálása lenne, ami ellen éppen azok küzdenek leghevesebben, akik a háromság elméletének alapján állanak. A Szentírásból is próbálnak alátámasztást nyerni a dogmára nézve, amikor például Jézus azt mondta magáról, hogy „én és az Atya egyek vagyunk“. Aki azonban ezt a kifejezést úgy érti, hogy Jézus Isten valóságos fiának tartotta volna magát, az teljesen félreérti őt, egész tanítását s az evangélium szellemét. Jézusnak ez a kifejezése, mint még sok más, nem az ontológiai, hanem az értékek világába tartozik s értelme abban van, ami által ő meg akarta éreztetni azt a legmélyebb érzelmi viszonyt, amely őt Istenhez kötötte, lelkét áthatotta. Távolról sem azt az értelmet akarta adni ennek a kifejezésnek, amelyet az írástudók korlátoltsága és megbotránkozása talált benne s amely metafizikai viszonyt állapít meg közötte és az Isten között. Böhm Károly azt mondja, hogy azt az intim érzelmi viszonyt, amelyben Jézus állott Istenhez, semmiképpen sem lehet ontologiaivá tenni. Valamint Jézusnak ezt a metaforáját, úgy minden ehhez más hasonló tételét is keresztény szempontból mellékesnek és a lényeg elrejtőjének találjuk (lásd: Böhm Károly az Értékelés Fenomenológiája 1912. 33. old.).

Az Atya és Fiú mellé elég korán hozzákerült harmadiknak a Szentlélek. Istennek reánkható, bennünk működő,

minket felemelő és hatásaiban megszentelő ereje. A Szentlélek fogalma természetesen Isten lényegéhez hozzátartozik, mert hiszen Isten legtisztább lélek, azaz szellem. Hogy miért kellett a Szentlelket úgy tekinteni, mint külön személyt, ez szinte nehezebben érthető, mint Jézus személyének istenivé tétele. Isten magát kijelenti egyfelől, másfelől pedig hat az emberre közvetlenül, lelkének erejével. Ez a két tevékenység az, ami által az emberhez közeledik. Mind a két tevékenység csak akkor éri el célját, ha visszhangra talál az emberi lélekben. Hogy ez a visszhang keletkezhesse, annak kedvező feltételei megtalálhatók az emberi lélek azon rokonságában, amely fennáll az emberi és az isteni lélek között. Istennek tehát mindkét előbb említett megnyilatkozása a legszorosabb összefüggésben áll az emberi lélekkel.

A Szentháromság elmélete következtében történt részekre bontás már kezdettől fogva súlyos következményekkel járt és sok nehézségbe ütközött. Azért nem szűnnek meg nyomtatékosan hangsúlyozni az egységet, nehogy a hármasság tulsúlyra jusson. Különösen Luthernél látszik meg ez, aki Szent Ágoston nyomain haladva azt mondja, hogy: „*unissime unum et simplicissimum Deum credimus*“. Luthernél nem az a kérdés súlypontja, hogy miként lehet a három egy, hanem az, hogy miként lehet az egy három. Azért nem is szereti a hármasság kifejezést, mert nem tartja biblikusnak. Isten három munkájának: a teremtésnek, a megváltásnak és a megszentelésnek három személyre való elosztása mellett nagyon hangsúlyozza azt, hogy az istenségben a legnagyobb egység uralkodik.

A protestáns theologia csaknem változatlanul átvette a szentháromság elméletét, pedig egy újabb evangélikus hittan, Horst István (i. m. 243. lap), azt mondja, hogy a régi szentháromság dogma a protestántizmus által elfogadott formájában lehetetlenség az evangélikusok számára, ha lényegének és hivatásának tudatában van. Rade Márton hittanának első kötetében, (181. lap), azt mondja, hogy bármily tisztelettel viseltessünk az egyházi atyák munkája iránt, az a kétértelműség, amit az *usia* és a *hypostasis*, a *substantia* és a *persona* fogalmak körül találunk szerte foszlanak az élő Isten előtt.

A régi koncepciót, amely Isten három személyének belső összefüggését, egymáshoz való viszonyát boncolgatja, metafizikai szentháromságnak nevezi a theologia történelme. Ezt a metafizikai formát a filozófusok is megpróbálták a maguk módja szerint alkalmazni. Így Shelling és Hegel szerint ez az elmélet nem egyéb, mint az absolutum dialektikai

önkifejlődésének útját jelző folyamat, amelynek értelmében az abszolútum a fiúban és a szellemben nyilatkozik meg.

Hermann Vilmos dogmatikájában (v. ö. 102. oldal) következő megjegyzést teszi: az egyháznak a szentháromságtana abból a gondolatból indult ki, hogy Istennek a lényegén alapszik az ő háromféle módon való megnyilatkozása. Mindazok a kísérletek azonban, amelyek az egy Istennek ezt a háromféle megnyilatkozását akarják magyarázni, Szent Ágostontól elkezdve a legújabb időkig inkább elhomályosították, minthogy megvilágosították a trinitás gondolatát. Már maga Szent Ágoston beismeri a magyarázatok hiábavalóságát, amikor kijelenti, hogy a személyek a trinitásban valami mást jelentenek, mint amit mi értünk alatta. Tehát nem három isteni személyt jelölnek. Az ő háromságtana a következő szavakban van kifejezve: *In hac trinitate nihil prius aut posterius, nihil maius aut minus, sed totae personae coeternae sibi sunt et coaequales.* Ez a tan mindig magában hordotta azt a veszélyt, hogy a monotheimust felbontja részeire. A trinitás tanának Hermann szerint tulajdonképpen az a jelentősége, hogy előttünk Isten kimeríthetetlen örökkévaló titoknak tűnjék fel. Isten a trinitás elmélete nélkül is kimeríthetetlen és örökkévaló titok.

Schleiermacher kezdeményezése folytán jelentékeny változáson megy át ez a tan. Ezt a változást úgy lehet jellemezni, hogy a theologiai gondolkozás a trinitás metafizikai fogalmáról áttér az úgynevezett ökonomiai háromság fogalmára. Ökonomia görög szó, amely háztartást, kormányzást, rendet jelent. Ebben az esetben arra utal, hogy Isten mimódon osztja be és hajtja végre a maga munkáját a kijelentés útján a szentlélek ereje által. A szentháromság ökonomiai felfogásának célja az, hogy megszabadítsa a metafizikától s több és mélyebb tartalommal töltse meg. A spekulatív hajlam csökkenése, a történeti Jézus alakjának növekedő jelentősége s különösen Ritschlnek a metafizika ellen folytatott elszánt küzdelme érlelték meg az ökonomiai szentháromság gondolatát, amelyben már nem Isten három személyének egymáshoz való viszonyáról van szó, hanem Istennek Jézus által történt történelmi kijelentéséről és a szentlélek útján ma is végzett munkájáról. Ez a felfogás hangsúlyozza, hogy a kijelentés és a szentlélek munkája az, amely az embert Isten megismeréséhez és szentségéhez felemeli. Jézus nem egy múló és felülmulható, hanem egyetlen és tökéletes kijelentése Istennek s az igaz hit által Istennel való valóságos szellemi közösségbe kerülünk vele a szentlélek útján.

Az ökonomiai trinitásnak azonban, amelyet ma Schleiermachertől kezdve a legtöbb theologus (de Wette, Schweitzer, Hase, Lipsius, Ritschl, J. Kaftan, Häring, Kirn, Reischel) vallanak, amint Horst István mondja (Dogmatik, 244. l.) az a gyöngéje, hogy tulajdonképpen nem is trinitás, mert a három személynek Isten egységében való összefüggését, illetve azok önnállóságát megkerüli és semmi gondot sem fordít a trinitásnak ezen metafizikai kérdéseire. A trinitásnak ez az ökonomiai felfogása tulajdonképpen a keresztény hitigazságok rendszerét egységbe foglaló elv a keresztény hittan összege. Itt a szentháromság feloldódik s a keresztény hit tartalmának megvalósulási lehetőségeiről van már szó, amely szinte fölöslegessé teszi a régi dogmát.

Rade az ökonomiai szentháromságot szükségesnek mondja, mert — úgymond — nem térhetünk vissza sem Izrael monotheismusához, sem pedig az izlám monotheismusához. A szentháromságban a keresztény istenfogalom gazdagságát látja, amelyről nem lehet lemondanunk. Ezzel szemben elfogadjuk azt az álláspontot, hogy az ökonomiai szentháromság már nem a valódi, az eredeti, hanem annak halvány reminiscenciája. Amiért a szentháromság dogmáját nem fogadjuk el, azért nem kell megtagadnunk a kijelentést, sőt a kijelentés akkor nyer szint és értelmet, ha az ember-Jézus tolmácsolja. Készséggel valljuk Isten munkájának az ökonomiáját, amely szerint ő a Jézus által tett kijelentésében és a szentlélek soha meg nem szűnő munkája folytán tette és teszi ismeretessé akaratát. Ehhez azonban a szentháromság dogmájának semmi köze. Az ökonomiai szentháromság csak kifejezésmódjaiban emlékeztet a régi dogmára s mint ilyen, nincs ellentétben az unitárius keresztény vallásos felfogással. Isten, Jézus, szentlélek nélkül nincs kereszténység. Mind a három a biblián alapszik. Jézus történeti személy, a szentlélek pedig Isten lelkének tevékeny ereje mibennünk. Nem külön személy, hanem Isten személyének lényeges megnyilatkozása. A keresztény vallás az ökonomiai szentháromságban feleslegessé teszi a szentháromság dogmáját magát. Az ökonomiai álláspont hatalmas lépés az unitárius gondolat irányába s alkalmas arra, hogy feledésbe burkolja a régi metafizikai felfogást. Az unitárius hittan multja tulajdonképpen a szentháromság dogmájának megdöntésére van összpontosítva s ebbe annyira beleélte magát, hogy a keresztény hittan más tantételének a következményeit nem volt ideje kellőképpen a maga felfogásához alkalmazni és kellő módon megvilágítani.